پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

(پایان نامه کارشناسی ارشد)

عنوان: گرجستان در دوره تیموری

(رشتهٔ تاریخ)

استاد راهنما: جناب آقای دکتر محمد تقی امامی خویی

استاد مشاور: جناب آقای دکتر وهاب ولی

نگارش: محمد سلماسی زاده

نیمسال اول تحصیلی: ۷۷-۷۶

فهرست مطالب

پیشگفتار ۴

معرفی منابع دست اول ۱۰

فصل اول: سیمای گرجستان

بخش اوّل:

گرجستان امروزی ۲۱

بخش دوّم:

نگاهی گذرا به تاریخ گرجستان ۳۴

فصل دوّم: نگاهی به جغرافیای تاریخی گرجستان

بخش اوّل:

نام‌های تاریخی گرجستان ۵۲

بخش دوّم:

حدود گرجستان و بخشی‌از ویژگیهای طبیعی آن ۵۶

بخش سوّم:

تفلیس ۶۰

بخش چهارم:

ابخاز ۶۴

بخش پنجم:

سابقهٔ اسلام در گرجستان ٦٦

فصل سوم: گرجستان پیش از تهاجم تیمور

از اواخر قرن ششم هجری تا زمان نخستین حملهٔ تیمور در سال ۷۸۸ هـق ۷۵

فصل چهارم: تیمور و شیوه‌های جنگی او

بخش اوّل:

روانشناسی شخصیت تیمور ۸۳

بخش دوّم:

تهاجمات تیمور به ایران و کشورهای دیگر ۹۴

بخش سوّم:

شیوه‌های جنگی تیمور ۹۹

فصل پنجم: حملات تیمور به گرجستان

بخش اوّل:

نخستین یورش تیمور به گرجستان (۷۸۸ ق / ۱۳۸٦ م) ۱۱۰

بخش دوم:

دوّمین مرحله تهاجمات تیمور به گرجستان (۷۹٦ ق / ۱۳۹۴ م) ۱۱۷

بخش سوم:

یورش سوّم تیمور به گرجستان (۸۰۲ ق / ۱۴۰۰ م) ۱۲۲

بخش چهارم:

آخرین مرحله از تهاجمات تیمور به گرجستان (۸۰۶، ۸۰۳ ق / ۴ - ۱۴۰۱ م) ۱۳۳

بخش پنجم:

نتایج به‌دست‌آمده از یورشهای تیمور به گرجستان ۱۴۴

فصل ششم: گرجستان پس از تیمور (۸۰۷-۸۸۶ ق)

بخش اوّل:

دوران میرانشاه و عمر بهادر ۱۵۷

بخش دوّم:

دورهٔ قرایوسف و شاهرخ تیموری ۱۶۰

بخش سوّم:

دورهٔ جهانشاه قراقویونلو ۱۶۲

بخش چهارم:

دورهٔ اوزون حسن آق قویونلو و جانشینش یعقوب ۱۶۳

نتیجه‌گیری ۱۷۱

فهرست آیات قرآن کریم و عبارات عربی به ترتیب حروف الفباء همراه با معنای فارسی آن ۱۷۴

فرهنگ لغات و اصطلاحات مشکل ۱۷۶

منابع و مآخذ ۱۷۹

پیشگفتار

ایران و گرجستان همواره و به دلایل متعدد تاریخی دارای پیوندهای ناگسستنی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بوده‌اند. جمهوری گرجستان هم‌اینک با ۶۹۷۰۰ کیلومتر مربع در میان کشورهای روسیه، ترکیه، ارمنستان و جمهوری آذربایجان قرار گرفته است این کشور کوهستانی با کوههای بلند و پوشیده از برف رودخانه‌های پرآب و فراوان، دارای دو منطقهٔ جلگه‌ای با بارندگی زیاد در ساحل شرقی دریای سیاه می‌باشد.

اقوام گوناگونی که در قفقاز زندگی می‌کنند در این کشور کوچک گرد هم جمع شده‌اند که می‌توان از گرجی‌ها، روس‌ها، آذری‌ها، ارامنه و ابخازی‌ها نام برد؛ از این‌روی، گرجستان همواره به‌عنوان محل تلاقی دو فرهنگ متمایز اروپایی و آسیایی بوده است.

اقتصاد این کشور مبتنی بر کشاورزی (چای، مرکبات، تنباکو، انگور و...) و دامپروری (پرورش خوک و گوسفند و...) بوده، از توریسم و جهانگردی نیز بهره‌مند می‌شود. همچنین با کشف و استخراج معادنی چون منگنز (بزرگترین معدن منگنز جهان در این کشور قرار دارد) و زغال سنگ و ایجاد صنایع سنگین حمل و نقل و مواد غذایی؛ در زمان حکومت شوروی سابق، این کشور تا اندازه‌ای صنعتی شده است.

بر اساس آخرین سرشماری (۱۹۹۴ م) گرجستان دارای ۵۵۰۳۰۰۰ نفر جمعیت می‌باشد که ۵۵٪ در

شهرها و مابقی در روستاها زندگی می‌کنند.

از هزارهٔ دوّم پیش از میلاد، اقوام گله‌دار و دامپرور در گرجستان مرکزی اقامت گزیدند و در اوایل هزارهٔ نخست قبل از میلاد پیشینیان ملت گرجستان ظهور کردند که از میان ایشان از «دیونی‌ها» (Diaeni) و «کولخاها» (Kulkha) می‌توان نام برد.

گرجیان در هفتصد سال پیش از میلاد مسیح توانستند پادشاهی «ایبریا» (Eiberia) را در مناطق «کارتلی» (Karteli) و «کاختی» (Kakhti) ایجاد نمایند که با سلطهٔ یونانی‌ها بر منطقهٔ «کولخیس» (Kulkhis) همزمانی داشت. این پادشاهی گرجی، ایبریا، تا هنگامی که رومی‌ها در سال ٦٦ ق. م. با لشکرکشی «پمپی[1]» بر آن مسلط شدند، به حیات خود ادامه داد و از سوی دیگر منطقهٔ جنوب‌غربی گرجستان همواره خراجگزار ایرانیان بود و ایبریا نیز که در قرن سوم میلادی صحنهٔ مبارزه و نبردهای مکرّر ایران و روم شده بود، سرانجام در قرن چهارم میلادی میان ایران و بیزانس تقسیم شد. پیش از آن نیز دودمان اشکانی گرجستان که با اشکانیان ایران پیوند خونی داشتند، بیش از یک سده بر گرجستان حکومت کردند.

با ورود اسلام به منطقهٔ قفقاز، تفلیس و حومهٔ آن از سال ۲۵ هـق در اختیار مسلمانان قرار گرفت و نزدیک به پنج سده حاکمیت این شهر در دست مسلمانان بود که بگونه‌ای مسالمت‌آمیز و دوستانه در کنار گرجیان مسیحی زندگی آرامی را پشت سر می‌گذاشتند.

در این مدّت مسلمانان به هیچ‌وجه گرجیان را وادار به تغییر آیین خویش نکردند و تنها از ایشان جزیه می‌ستاندند که آن نیز در صورت پذیرش اسلام برداشته می‌شد. شاید از همین روی بود که پس از تصرف مجدّد شهر تفلیس در سال ۵۱۵هـق به‌دست گرجیان، این همزیستی مسالمت‌آمیز همچنان ادامه یافت.

در دورهٔ سقوط حاکمیت اعراب بر گرجستان از سال ۵۱۵هـق تا ٦۲۳هـق این منطقه به‌دست ابخازی‌ها افتاد که حکومتی نیرومند در سراسر آن تشکیل دادند که اوج قدرت ایشان در زمان سلطنت ملکه تامارا

---

۱. پمپی کبیر Pompey the Great، ژنرال و فاتح رومی که در خلال سالهای ۴۸ ـ ۱۰٦ ق. م زندگی کرد. وی در سال ۸۴ ق.م به‌دلیل فتوحاتی که در آفریقا و سیسیل انجام داد، ملقب به کبیر شد و در فاصلهٔ سالهای ٦۲ ـ ٦٦ ق.م توانست سوریه و ارمنستان را (به همراه گرجستان) فتح کند. پمپی در سال ٦۰ پیش از میلاد همراه ژولیوس سزار (Julius caesar) و کراسوس (Crassus) نخستین حکومت سه‌نفره در تاریخ روم (Triumvirate) را تشکیل داد. [به نقل از: Microsoft, *EncARTA 97 Encyclopedia* - *.C - D, copyright, 1997*

۱۲۱۳ ـ ۱۱۸۴ م بود.

با تصرف گرجستان به‌دست مغولان این کشور اهمیت خود را به‌عنوان پایگاهی برای جنگلهای صلیبی از دست داد و به‌تناوب تحت حوزهٔ نفوذ ایلخانان ایران و مغولان اردوی زرّین درآمد و پس از آن نیز تحت نفوذ تیموریان، قراقویونلوها و آق قویونلوها بود تا آنکه با فتح استانبول در ۱۴۵۳ م به‌دست سلطان عثمانی، بیزانس که نقطهٔ اتکای گرجستان بود، به تاریخ پیوست و ترکان عثمانی بخشهای مختلفی از این سرزمین را اشغال کردند.

ایوان مخوف و سایر تزارهای مسکووی توجّه و علاقهٔ خود را به پادشاهی کوچک گرجستان نشان دادند.ولی روسها در آن زمان ناتوانتر از آن بودند که بتوانند اقتدار مسلمین را بر این منطقه از بین ببرند.

قرن شانزدهم میلادی شاهد حاکمیت شاه‌عباس صفوی بر این ناحیه بود و سلسله حکومتی «مکرانِ»، «موخرانِ» (Mukhran) تفلیس؛ که تحت سرپرستی و اجازهٔ شاهان صفوی بود در خلال سالهای ۱۷۲۳ ـ ۱۶۵۸ م نزدیک به یک سده آرامش و سکون را در این ناحیه برقرار کردند و گرجیان در این دوره اندک اندک با تمدن جدید غرب آشنا، و صنعت چاپ وارد این کشور شد.

نادرشاه افشار و آغامحمدخان قاجار کوشیدند سلطهٔ مجدد ایران را بر گرجستان احیاء نمایند و حتی فرد اخیر در سال ۱۷۵۹م تفلیس را به‌طرز وحشیانه‌ای قتل عام و غارت کرد. ولیکن این روسها بودند که بر اساس پیمان ۲۴ ژوئیه ۱۷۸۳ م که میان هراکلیوس (هراکل دوم «Erekle») وکاترین دوم ـ کبیر ـ منعقد شده بود، توانستند بر منطقه حاکمیت پیدا نمایند و سرانجام در سال ۱۸۰۱ م الکساندر اول با اشغال نظامی، گرجستان را به روسیه محلق کرد. این اقدام موجب پیدایش جنگهای دوازده‌سالهٔ ایران و روس گردید و بر اساس معاهدات گلستان و ترکمانچای ایران از ۱۸۲۸ م. از تمامی ادعاهای خود بر گرجستان صرف نظر کرد.

جنگهای ایران و روس که گرجستان موضوع اصلی آن بود، پیامدهای عظیم سیاسی اجتماعی را در ایران به‌همراه آورد که انقلاب مشروطیت ایران یکی از نمونه‌های آن بود؛ وگرجیان نیز در برابر سیاست روسی‌سازی این کشور مقاومت کردند.

پس از انقلاب ۱۹۱۷ م روسیه، گرجی‌ها، آذربایجانی‌ها و ارامنه مدتی به‌وسیله یک کمیتهٔ مرکزی با نام کمیساریای ماورای قفقاز اداره می‌شدند تا آنکه در ۱۹۱۸ گرجی‌ها دولت مستقلی تشکیل داده خود را

تحت حمایت آلمانی‌ها قرار دادند و پس از پایان جنگ جهانی اوّل، این کشور دوباره به اشغال نظامی روسیه درآمد و سپس جزء جمهوریهای شوروی سابق گردید.

در خلال سیاست گلاسنوستِ گورباچف و از سال ۱۹۸۸ مردم گرجستان خواستار استقلال و حق حاکمیت ملی شدند و سرانجام در آوریل سال ۱۹۹۱ بعد از سه جمهوری بالتیک و ارمنستان، گرجستان پنجمین جمهوری عضو اتحاد شوروی‌سابق بود که اعلام استقلال کرد و از سال ۱۹۹۲، ادوارد شوارد نادزه، آخرین وزیر امور خارجهٔ اتحاد جماهیر شوروی سابق، به درخواست شورای نظامی و نیز رأی مردم به ریاست جمهوری گرجستان برگزیده شد.

با نگاهی گذرا به سیر تاریخی این کشور در می‌یابیم که پیوندهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی میان ایران و گرجستان ریشه‌ای عمیق و دیرینه دارد و برخی از رویدادهای تاریخی، تحولات عظیم سیاسی ـ اجتماعی در هر دو کشور ایجاد کرده است. یکی از این رویدادهای مهم تاریخی یورشها و تهاجمات امیر تیمور گورکان به گرجستان می‌باشد که لااقل اثرات پایدار و مانایی بر اقتصاد و سیاست گرجستان بجا گذارده است. بگونه‌ای که برخی از محققان بر این باورند که پس از لشکرکشیهای گسترده تیمور به گرجستان، این نقاط داخل سرزمین‌های امپراطوری اسلامی گردید و بخشی از آن شد.

در این پایان‌نامه تلاش شده است با بررسی اجمالی پیشینه تاریخی گرجستان و سابقه حضور اسلام و مسلمانان در آن دیار، یورشها و حملات تیمور به این سرزمین و نتایج حاصل از آن مورد بررسی و تعمّق نظر قرار گیرد و بهره‌هایی که نصیب دو طرف درگیر شده است و ثمرات گذرا و پایای آن نقد و بررسی شود.

مباحث پایان‌نامه در شش فصل، و بیشتر با تکیه بر منابع اصلی و دست اوّل دورهٔ تیموری تنظیم گردیده است و هرچند که این دوره از کمبود منابع دست اول رنج می‌برد، ولی سعی شده است اعتماد و اتکای موضوعات طرح شده به این منابع؛ و در صورت کمبود بر منابع و مأخذ دست دوم باشد.

نتیجه بررسیهای انجام شده نشانگر آن است که یورشهای تیمور به گرجستان بر خلاف نوشته‌های نویسندگانی چون «رنه گروسه» نه‌تنها به قبول اسلام در میان گرجیان و سایر اقوام منطقهٔ قفقاز نیانجامید، بلکه برای خود تیمور و جانشینانش نیز سلطهٔ بادوام و ماندگاری را در گرجستان ایجاد نکرد و تنها با وارد کردن

ضربات سنگین سیاسی ـ اقتصادی به حیات مستقل این کشور تا زمان حاضر خاتمه داد و از آن پس گرجستان همواره کشوری وابسته و زیر سلطه باقی ماند.

محمد سلماسی‌زاده / برگ‌ریزان ۷۶

معرفی منابع دست اوّل

معرفی منابع دست اوّل

۱ـ ظفرنامه شامی

این کتاب توسط **نظام‌الدین شامی** بدان جهت تألیف شده است که فتوحات و جهانگشایی‌های تیمور را ثبت نماید. مؤلف می‌گوید که در سال ۸۰۴ هـ ق بخدمت تیمور رسیده مورد نوازش و اکرام واقع شده است و «وظیفه» یافته است تاتاریخ تیمور و کارهای او را از ابتدا تا این زمان (۸۰۴ هـ ق) که نوشته شده ولیکن مرتب نیست منقّح نماید و تأکید می‌نماید که وی از سوی تیمور مأموریت یافت تا به تنقیح و ترتیب و تنسیق و تبویب آن [تاریخ] مشغول گردد. (ظفرنامه، ج ۱، صص ۱۱ ـ ۱۰) از این روی کتاب وی سه ویژگی دارد:

الف) تعریف و تأیید کلیه افعال و جنایات تیمور

ب) اتکاء به گزارش‌ها و نوشته‌های منشیان و بخشیان و ملازمان سفر و حضر تیمور

ج) فصاحت کلام و بلاغت طبع

بااینهمه کتاب ظفرنامه شامی تااندازه زیادی از سخن‌آرایی و نقش پیرایی و تملق و مداهنهٔ بیش از حد که در **ظفرنامه یزدی** وجود دارد پیراسته است و از نظر نوع نثر نیز از آثار زیبا و ارزشمند ادب فارسی محسوب می‌گردد.

این کتاب در دو جلد منتشر شده است، جلد اول بسعی و اهتمام و تصحیح **فلیکس تاور** که در سال ۱۹۳۷م در **بیروت** چاپ شده و مشتمل بر متن ظفرنامه می‌باشد و جلد دوّم که در بردارندهٔ مقدمه، تعلیقات، حواشی و فهرست‌ها بوده و بسال ۱۹۵٦ م در **پراگ** چاپ شده است.

ظفرنامه شامی وقایع و رویدادها را از حسب و نسب تیمور و چگونگی قدرت‌گیری و فتوحاتش تا پایان یورش هفت ساله تیمور به ایران و بازگشتش به سمرقند در سال ۸۰۷ هـ ق شرح می‌دهد.

* * *

۲ـ ظفرنامه یزدی

نام اصلی این کتاب آنچنانکه در متن آن آمده است «فتحنامه» می‌باشد و عنوان «ظفرنامه» که از سوی **دولتشاه سمرقندی، حاجی خلیفه، هرمان اته، ادوارد براون و...** به کتاب شرف‌الدین علی یزدی داده شده است در اصل کتاب وجود ندارد (ظفرنامه یزدی، تهران، ج ۱، ص شانزده)

شروع کتابت این اثر در سال ۸۲۲ و پایان آن در سال ۸۲۸ هـق بوده است و **عبدالرزاق سمرقندی** در **مطلع‌السعدین** تصریح دارد که حوادث سال ۸۲۸ هـ ق، ختم کتاب ظفرنامه یزدی می‌باشد. و **خواندمیر** نیز همین امر را تأیید می‌کند، ولیکن **یزدی** پس از پایان نگارش کتاب به حک و اصلاح و تدقیق برخی از موضوعات ادامه داده است و از این روی در مقدمه کتابش سال ۸۳۱ هـق را یادآور شده است. (ظفرنامه یزدی، چاپ شوروی سابق، صص ۱۷ ـ ۱٦) به گفته **دولتشاه سمرقندی** در **تذکرةالشعراء**، یزدی، این کتاب را در طول مدت چهار سال بااستناد به «تاریخی که بخشیان و روزنامه‌چیان در روزگار امیر بزرگ ضبط نموده بودند» نگارش کرد. (ظفرنامه یزدی، چاپ تهران، ج ۱، صص سیزده) مرحوم ملک‌الشعرای بهار می‌افزاید: «ظفرنامه مرجع غالب تواریخی است که بعد از او در ایران نوشته شده، چون روضةالصفا، حبیب‌السیر و غیره، و غالباً عبارات ظفرنامه را با حذف و اصلاحی نقل کرده‌اند» (ظفرنامه یزدی چاپ تهران، ج ۱، ص ۱۲)

یزدی خود سه ویژگی برای کتابش برمی‌شمارد:

الف) وفور فواید و کثرت نفع که در آگاهی از وقایع گذشته وجود دارد.

ب) تبیین جزئیات قضایا و باز نمودن نفیر و قطمیر آن.

ج) آراستگی به حلیه صدق و راستی و درستی قصص و اخبار

(ظفرنامه یزدی، چاپ تهران، ج ۱، صص ۱۹ ـ ۱۷)

افزون بر آن کتاب یزدی از نظر نوع نگارش و نثر فنی نیز یک اثر ارزشمند ادبی محسوب می‌گردد به گونه‌ای که مرحوم ملک‌الشعرای بهار آنرا کتابی به سبک **جهانگشای جوینی** دانسته، یزدی را احیاگر نثر فنی می‌داند (ظفرنامه یزدی، چاپ تهران، ج ۱، ص ۱۲) از سوی دیگر نباید فراموش کرد که یزدی در اغراق و مداهنه و تأیید تمامی جنایات و فجایع تیمور گوی سبقت را از همگنان خود در ربوده است، و همواره سعی و تلاش نموده افعال و اعمال تیمور را موافق شرع و عقل و مصلحت توجیه نماید که ضعف بزرگی برای وی و کتابش بحساب می آید.

ظفرنامه یکبار در سال ۱۳۳۶ هـ ش در تهران به سعی و اهتمام **محمد عباسی** در دو جلد منتشر شده است که متأسفانه علی‌رغم کیفیت خوب چاپ؛ دارای فهرست اعلام و مقدمهٔ یزدی در اعقاب و اجداد تیمور نمی‌باشد. و بار دوّم به سال ۱۹۷۲ میلادی توسط **عصام‌الدین اورنبایوف** در تاشکند چاپ گردیده است. این چاپ دارای مقدمه‌ای در اعقاب و اجداد تیمور، اثر یزدی، و نیز فهرست اعلام می‌باشد ولیکن کیفیت چاپ آن بسیار نامناسب است.

* * *

۳ـ زندگی شگفت آور تیمور

این کتاب ترجمه‌ای است از «**عجایب المقدور فی اخبار تیمور**» تألیف قاضی القضاة شهاب‌الدین ابو محمد احمد بن محمدبن عبدالله دمشقی معروف به ابن عربشاه، که به سال ۷۹۱ هـق. در دمشق متولد شد و هنگام حملهٔ تیمور به این شهر دوازده ساله بود که به اسارت لشگریان تیمور درآمد و به سمرقند انتقال یافت. کتاب در شرح جنگ‌ها و جهانگیری‌های تیمور و اخلاق و صفات وی تألیف شده به شرح و بسط وقایع تاریخی تا

سال ۸۴۰ هق. پرداخته است. ابن عربشاه عالمی برجسته بود که در دربار سلطان عثمانی سمت معلمی شاهزادگان را داشت وی کتابهای دیگری نیز در لغت، فلسفه و الهیّات نوشته و زبانهای فارسی، ترکی و مغولی را نیز می‌دانسته است. وی در خصوص هدف خویش در تألیف کتاب عجایب المقدور می‌نویسد: «من خواستم که در آن باب از آنچه دیده‌ام یادی کنم و از آنچه شنیده‌ام داستانی آورم، تا عبرت روزگار شود و یادگاری پایدار گردد و نمودار مصیبتی و ماتمی شود که زبان قضا وصفش نگوید و گوش قدر از شنیدنش بیداری جوید. از خدا خواهم که ما را براستی گفتار و درستی رفتار مدد فرماید.» (زندگی شگفت آور تیمور، ص ۳).

به‌عبارت بهتر ابن عربشاه یکی از قربانیان تیمور است که سعی نموده گوشه‌هایی از جنایات و فجایع وی را به تصویر کشد و در این راه برخلاف گفته‌های **بارتلد و هارولدلمب**، از غرض ورزی و دشمنی دوری گزیده سعی کرده است وقایع را آنچنان‌که بوده، بنویسد و با اینکه ریزه‌خوار درگاه تیمور و فرزندانش نبود، صفات مثبت تیمور همچون هوش، زیرکی، متانت، بلندنظری و ... را در اثرش آورده است. مطالب کتاب او بیان آن چیزهایی است که خود شخصاً دیده یا از ثقات شنیده و هرگاه در صحت و درستی مطلبی شکّ داشته، آن را با قلم تردید نگاشته است (زندگی شگفت‌آور تیمور، مقدمه، ص ۲۱).

ویژگیهای کتاب ابن عربشاه عبارتند از:

الف) نگارش شیوا و ادیبانهٔ متن (و ترجمهٔ زیبای آن)

ب) دوری از اغراق و مداهنه و تلاش برای ارایه واقعیت‌ها

ج) رعایت انصاف و درستی حتی نسبت به دشمن خود (تیمور)

این کتاب توسط آقای **محمدعلی نجاتی** با شیوایی و فصاحتی خاص، در سال ۱۳۳۹ هش. به فارسی ترجمه شده است.

* * *

۴ـ ذیل ظفرنامهٔ شامی

در سال ۸۱۴ هق. حافظ ابرو به‌دستور سلطان شاهرخ، ذیلی بر کتاب ظفرنامهٔ نظام‌الدین شامی نوشته و وقایع و رویدادهای تاریخی را تا هنگام مرگ تیمور در ۸۰۷ هق آورده است. خودش می‌گوید: «تاریخ نظام‌الدین شامی تا سال ۸۰۶ زیادت نبود و او تا زمان وفات امیر صاحب‌قرانی را به‌موجب اشارت شاهرخی در قلم آورده است.» و نیز ذکر می‌کند که «آن ایام ملازم اردوی همایون بود و کیفیت احوال مشاهده می‌نموده است.»

(مقدمه، ص ۸)

* * *

۵ـ زبدةالتواریخ

عبدالله بن لطف‌اللّه بن عبدالرشید البهدادینی خوافی معروف به حافظ ابرو که تاریخ تولدش مشخص نیست، در جوانی از خدمتگزاران تیمور بوده است و کتب متعددی در تاریخ و جغرافیا تألیف کرده است. وی مجموعهٔ همه آثار تاریخی خود را در کتاب **مجمع التواریخ سلطانیه** گردآوری کرده است و تألیف این کتاب را در سال ۸۲۶ هق. به امر بایسنغر میرزا، در ۴ جلد تنظیم کرده است که حوادث تاریخی را از آغاز آفرینش تا سال ۸۳۰ هق. در بر دارد. و چنانچه خود می‌گوید مرجع و منبع این اثر عظیم عبارت است از: **تاریخ طبری، جامع‌التواریخ رشیدی و ظفرنامهٔ شامی.**

ربع (جلد) چهارم این اثر بزرگ را حافظ ابرو، **زبدةالتواریخ**، نامیده است که به‌دوقسمت تقسیم می‌شود قسمت اول رویدادهای میان سالهای ۷۳۶ (آخر ایام ابوسعید مغول) تا ۸۰۶ هق. (مرگ تیمور)، و قسمت دوّم از آغاز حکومت شاهرخ در سال ۸۰۷ تا سوء قصد نافرجام به‌وی به سال ۸۳۰ هق. را در بردارد. نگارش کتاب به‌صورت سالنامه نگاری می‌باشد.

سال وفات حافظ‌ابرو را فصیحی‌خوافی ۸۳۳ و خواندمیر ۸۳۴ هق. گفته‌اند.

شاید مهم‌ترین ویژگی کتاب زبدةالتواریخ اهمیت ادبی آن باشد. زیرا حقیقتاً حافظ ابرو خالق یکی از بهترین نمونه‌های نثر فارسی قرن نهم است (مقدمه مصحح ـ صص ۱۳ تا ۴۵).

این کتاب با مقدمه، تصحیح و تعلیقات آقای سیدکمال حاج سیدجوادی در دوجلد به سال ۱۳۷۲ هـ‌ش. در تهران چاپ شده است.

* * *

٦ـ مجمل فصیحی

ادوارد براون در خصوص این کتاب می‌گوید: از آنجایی که بسیاری از نوشته‌های تاریخی دورهٔ تیموری و جانشینان او با طول کلام و عبارت پردازی و بی‌دقتی و درج اطلاعات نادرست و سرقت‌های ادبی ضایع و بی‌مصرف شده، بسیار مطبوع و دل‌پسند است که شخص با اثری دقیق و روشن مثل تاریخ احمدبن‌یحیی اهل خواف خراسان معروف به **مجمل‌فصیحی** برخورد می‌کند.» (مقدمه کتاب، ص ۷) این جملات بخوبی گویای ارزش و اهمیت و چگونگی سبک نگارش کتاب مجمل فصیحی می‌باشد.

فصیح خوافی به‌سال ۷۷۷ هـق. در هرات متولد شد و در همانجا به تحصیل پرداخت و مدتی در خدمت شاهرخ و بایسنغر بود سپس در سال ۸۳٦ هـق. مورد غضب واقع شد و اوقات بیکاری و معزولی را به تألیف این کتاب اختصاص داد. خودش در مورد چگونگی روش نگارش کتاب می‌گوید: «در این مجمل به‌حکم خیرالکلام ماقل و دلّ از اطناب احتراز واجب شمرده از معضل و زواید اجتناب نموده...» (مقدمه: ص ۱۵) این کتاب حوادث و رویدادهای تاریخی را از ابتدای آفرینش آغاز نموده، به‌صورت سالنامه‌نگاری تا سال ۸۴۵ هـق. ادامه می‌دهد.

آقای محمود فرخ به‌سال ۱۳۴۱ هـ‌ش. آنرا تصحیح و در سه‌جلد در مشهد به‌چاپ رسانده است.

* * *

۷ـ منتخب التواریخ معینی

این کتاب وقایع عمومی عالم از زمان هبوط آدم تا مرگ تیمور در ۸۰۷ و پاره‌ای از حوادث مربوطه به سالهای ۸۰۷ تا ۸۱۶ هـق. را در بردارد. این کتاب در سال ۸۱۶ هجری قمری تألیف شده است و اطلاعات مفیدی دربارهٔ امرای محلی ایرانی مستقر در جنوب کشور همچون ملوک شبانکاره، هرمز و کرمان و نیز تاریخ امیر تیمور، به خوانندگان خود ارایه می‌کند.

کتاب حاضر که توسط ژان اوبن در دی‌ماه ۱۳۳۶ هـش. در تهران تصحیح و چاپ شده است، تنها شامل قسمتی از اصل اثر می‌باشد که به‌وقایع قرون هفتم تا نهم هجری اشاره می‌کند. و تقسیم‌بندی آن براساس طبقات مختلف حکام و ملوک ایران و آسیای مرکزی می‌باشد.

* * *

۸ـ تذکرة‌الشعرا

این کتاب که در سال ۸۹۶ هـق. نگارش یافته است مشتمل بر احوال بیش از حدود صدوپنجاه تن از مشاهیر شعرا بوده در عین حال اطلاعات تاریخی خوبی دارد.

مؤلف کتاب امیر دولتشاه‌بن علاءالدوله بختیشاه الغازی السمرقندی از مقربان درگاه شاهرخ بوده، حکومت و امارت محلی داشته و به‌زیور فضل و دانش آراسته بوده است و در سن پنجاه‌سالگی شروع به‌تألیف این کتاب کرده است (مقدمه ادوارد براون، صص هـ تا ح).

این کتاب به سعی و اهتمام پرفسور ادوارد براون در سال ۱۳۱۸ هجری (؟) / ۱۹۰۰م در چاپخانه بریل شهر لیدن چاپ شده است.

* * *

۹ـ تاج السلمانی

این کتاب به رویدادها و حوادث واقع شده از هنگام بازگشت تیمور از یورش هفت‌ساله ایران به‌سمرقند در سال ۸۰۷ تا پیروزی شاهرخ بر رقبایش در دوازدهم ذی‌القعده سال ۸۱۱، پرداخته است. مؤلف غرض خویش را از تألیف کتاب، عبرت و موعظه‌گرفتن از سرنوشت پیشینیان می‌داند و تاریخ آغاز کتابت اثر خویش را «بیست‌وچهارم ذی‌الحجةالحرام سنة اثنی‌عشرة و ثمانمایة [۸۱۲]» می‌داند (تاج السلمانی، صص ۵ ـ ۴). ویژگی کتاب تاج‌السلمانی، خلاصه بودنش می‌باشد. به‌گونه‌ای که خود مؤلف تصریح دارد کتاب بر سبیل استعجال و خلاصه نگاشته شده است (همان، ص ۱۲). مؤلف کتاب تاج السلمانی، شمس‌الحسن از نویسندگان قرن نهم هجری بوده است. این کتاب به‌صورت چاپ عکسی، همراه با ترجمهٔ آلمانی آن توسط هانس روبرت رومر، به سال ۱۹۵۵ م در ویسبادن آلمان منتشر شده است.

* * *

۱۰ـ مطلع سعدین و مجمع‌بحرین

این کتاب که به «مطلع‌السعدین» شهرت‌یافته در دو جلد فراهم شده که جلد نخست شامل وقایع ایران از سال ۷۰۴ تا سال ۸۰۷ هـق. است که از تولد سلطان ابوسعید، آخرین ایلخان مغول، شروع و به مرگ تیمور منتهی می‌شود و جلد دوم از آغاز سلطنت شاهرخ است تا قتل سلطان ابوسعید گورکانی و شرحی از حوادث سالهای ۸۷۴ و ۸۷۵ هـق. یعنی سال جلوس سلطان حسین بایقرا

جلد اول کتاب بیشتر اقتباس است از ذیل جامع‌التواریخ رشیدی تألیف حافظ ابرو و مواهب مولانا معین‌الدین محمد یزدی و ظفرنامه شرف‌الدین علی یزدی و تألیفات دیگر حافظ ابرو، ولی جلد دوّم بیشتر بر اساس مشاهدات عینی مؤلف تدوین یافته است. مؤلف، عبدالرزاق سمرقندی، در سال ۸۱۶ در هرات به‌دنیا آمده و به درگاه شاهرخ راه یافته در آن منصب قضا و پیشنمازی داشته است و پس از آنکه در اواخر عمر از

سوی سلطان ابوسعید گورکانی، منصب شیخی خانقاه شاهرخ را یافت، در جمادی‌الآخر سال ۸۸۷ وفات نمود.

این کتاب را اول بار پرفسور شفیع، استاد زبان عربی دانشگاه پنجاب در خلال سالهای ۴۹-۱۹۴۶ م در سه قسمت چاپ کرد و پس از آن دکتر عبدالحسین نوایی به‌سال ۱۳۵۳ هـ‌ش. اقدام به تصحیح آن نمود و مجلدهای دوم و سوم آن نیز هم‌اکنون توسط پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در آخرین مراحل چاپ قرار دارد.

* * *

۱۱ـ سفرنامهٔ کلاویخو

کلاویخو در سال ۸۰۵ هـق. / ۱۴۰۲ م در رأس هیأتی از سوی هانری سوم، پادشاه اسپانیا به‌سفارت نزد تیمور اعزام شد. اینان با استفاده از راهنمایی فرستادگان تیمور قصد داشتند که در گرجستان بحضور او برسند. ولی سرانجام در سمرقند به‌خدمت تیمور رسیدند. این اسپانیایی تیزبین گزارش مشروحی از سفر و مشاهدات خویش را به رشتهٔ تحریر در آورده، دربارهٔ تیمور و خاندان او، شهرها و مناطقی که دیده، اطلاعات جالب و ذیقیمتی در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد. سفر پرماجرای کلاویخو و همراهانش پنج‌سال به طول انجامید و ایشان در بهار سال ۱۴۰۶ م / ۸۰۹ هـق. به اسپانیا بازگشتند.

این کتاب توسط آقای مسعود رجب‌نیا در سال ۱۳۴۴ در تهران به‌فارسی ترجمه‌شده است.

* * *

۱۲ـ انباء الغمر بابناء العمر فی التاریخ

ابوالفضل احمد بن علی‌بن حجر عسقلانی از علمای بزرگ حدیث و مشایخ گرانقدر اهل سنت می‌باشد که لقب امام حافظِ حجت و شیخ‌الاسلام را داشته و به سال ۸۵۲ هـق. فوت نموده است و دارای آثار زیادی در زمینهٔ حدیث و شناخت اصحاب رسول‌خدا(ص) می‌باشد. وی کتاب انباءالغمر بابناءالعمر را در حوادث سالهای ۷۷۳ تا ۷۹۱ هـق. تألیف کرده است و خود در این خصوص می‌گوید: این نوشته‌ای است که رویدادهای زمانه را از هنگام تولد خویش در سال ۷۷۳ تازمان حاضر ۷۹۱هـق.، به‌شیوهٔ سالنامه‌نگاری تفصیلی به رشته تحریر کشیده‌ام و مطالب آن مستند به دیده‌های خود و یافته‌هایی از کتب معتبر دیگر همچون **تاریخ کبیر**، اثر شیخ‌ناصرالدین بن فرات می‌باشد.

کتاب زیرنظر دکترمحمد عبدالحمیدخان، استاد ادبیات عرب دانشگاه عثمانی، حیدرآباد دکن، در دوجلد، در سال ۱۳۸۷ هـق. / ۱۹۶۷ م؛ در هندوستان چاپ شده است.

* * *

۱۳- ارمنستان در زمان تیمور لنگ*

وارتاپت فومامتسوپی در نیمهٔ دوم قرن چهاردهم میلادی در خانواده‌ای معتبر در ولایت «واسپور» در ساحل دریاچهٔ وان زاده شد و بنا به توصیهٔ پدرش برای کسب دانش و فضایل زمان خود عازم صومعهٔ «سوخارا» شد، و چهل و هفت سال در آنجا به تحصیل و تدریس اشتغال داشت.

وی بلاها و مصایبی راکه تیمور لنگ در این سرزمین به‌وجود آورد، به چشم خود دید و تنها وقایع‌نگار ارمنی قرن پانزدهم میلادی بود.

کتاب او نه‌تنها از نخستین آثار مکتوب و مستند پیرامون تیموریان، بلکه از درخشانترین آثار ادبیات کلاسیک ارمنی نیز به‌شمار می‌آید.

هدف وی به‌تصویر کشیدن مصایب پر محن و غم‌آلود تاریخی قوم خود در عهد فرمانروایی تیمور است. وی از تصرف سمرقند به‌دست تیمور آغاز می‌کند و یورشها و حملات وی به‌ایران و قفقاز را توصیف، و به‌شرح جنگ‌های تیمور با توقتمیش‌خان، باگرات (پادشاه گرجستان)، هجوم به ارمنستان غربی و نبرد با بایزید (سلطان عثمانی) می‌پردازد.

در عین حال نوشته‌های او آمیخته به اساطیر و خرافات نیز می‌باشد.

---

*. متسوپی، فوما، ارمنستان در زمان تیمور لنگ، ترجمهٔ ح. صدیق، تبریز، ۱۳۵۷، انتشارات کتاب ساوالان.